

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ ФОРМУВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ ПРАВНИКІВ

PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE FORMATION OF JUSTICE LAWYERS

Штангрет М.Й.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
декан економічного факультету*

*Навчально-наукового інституту права, психології та економіки
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Броневицька О.М.,

кандидат юридичних наук, доцент

*кафедри кримінально-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права, психології та економіки
Львівського державного університету внутрішніх справ*

У статті розглянуто сучасні підходи до визначення свідомості, самосвідомості та правосвідомості з позицій психології, соціології, філософії та права. Розглянуто філософсько-правові основи формування правосвідомості правників. Розкрито механізм впливу психологічного компонента правосвідомості, у тому числі ментально-психічної її складової, на правомірну поведінку правників.

Ключові слова: свідомість, правосвідомість, правники, правомірна поведінка.

В статье рассмотрены современные подходы к определению сознания, самосознания и правосознания с позиций психологии, социологии, философии и права. Рассмотрены философско-правовые основы формирования правосознания юристов. Раскрыт механизм влияния психологического компонента правосознания, в том числе ментально-психической ее составляющей, на правомерное поведение юристов.

Ключевые слова: сознание, правосознание, юристы, правомерное поведение.

The article reviews current approaches to defining consciousness, self-awareness and sense of justice from the standpoint of psychology, sociology, philosophy and law. We consider the philosophical and legal basis for the formation of justice lawyers. The mechanism of the influence of the psychological component of justice, including mental-mental component of it, the good behavior of lawyers.

Key words: consciousness, justice, lawyers, good behavior.

Постановка проблеми. На думку С. Алексєєва, правосвідомість реалізується як у праві, так і в особливому феномені правової дійсності – у правовій культурі. Правова культура є свого роду юридичним багатством, що знаходить вираз у досягнутому рівні розвитку регулятивних якостей права, накопиченні правових цінностей, тих особливостей права, юридичної техніки, які належать до духовної культури, свідчать про правовий прогрес [1, с. 269]. Іншими словами, правова культура визначає рівень правосвідомості, включає ступінь знання права, на яке спираються виконавча влада, посадові особи, вона характеризується й інтенсивністю переконань у цінності права [7, с. 127].

У зв'язку з цим виникає питання про розкриття сутності та змісту правосвідомості громадянина, у тому числі й сучасного правника. Для цього спочатку розглянемо розуміння людської свідомості в науці. Дослідженням людської свідомості займаються різні науки, в тому числі філософія, психологія, соціологія та ін. Можна виділити міждисциплінарні науки – філософію права, правову (або юридичну) психологію та правову соціологію, які досліджують правосвідомість в її онтогенезі.

Стан дослідження. Аспекти свідомості у філософсько-правовому вимірі розглядалися у працях

С. Алексєєва, Р. Ваврик, М. Варія, Ф. Капака, Б. Кукушкіна і Л. Логунова, С. К'єркегора, К. Леві-Строса, О. Мамута, К. Момджяна, В. Нестеренка, С. Сливки, П. Сорокіна, Е. Толмена, С. Франка, З. Фройда, Е. Фромма та ін.

Виклад основного матеріалу. Сучасна філософія не дає остаточного і безсумнівного розв'язання проблеми походження свідомості, жодна із існуючих в науці концепцій не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття.

З найзагальніших позицій філософії, свідомість – це «індивідуальний мікрокосмос», завдяки якому «будь-який зміст набуває своєї специфічної форми» і до якого «у процесі взаємодії приєднуються інші елементи змісту» [12, с. 423]. У новітній філософії свідомість «поступово зводиться до філософії самої людини, її земного призначення та сенсу буття, до дослідження можливості регулювати власну долю і щастя, свої думки і помисли...» [19, с. 114].

Сучасний філософ В.Г. Нестеренко міркує, що «бути суб'єктивною реальністю – це найперша ознака свідомості» [15, с. 204]. На його думку, цим вона істотно вирізняється з усього буття. У свою чергу: «Ідеальне – це загальна форма існування свідомості як суб'єктивної реальності» [15, с. 205], оскільки

у такий спосіб суб'єкт репрезентує у собі й для себе будь-яку іншу реальність. Суб'єкт виявляється здатним усвідомлювати. Буття репрезентоване у свідомості в ідеальних формах, до того ж звільнене від надмірностей, повторюваності й випадковостей. Свідомість пов'язана з буттям через самого суб'єкта. Буття конкретного суб'єкта – це реальність, причому усвідомлена суб'єктивна реальність.

Осмилюючи компонентну структуру свідомості, В. Нестеренко виявляє закономірний характер її організації, тобто «вона відтворює сутнісну смислову структуру буття: знання репрезентують у свідомості буття як наявне, цінності – незавершеність буття, а програми – його здатність до самозміни» [15, с. 211].

Проте психологи по-різному тлумачать людську свідомість. Стосовно свідомості М. Варій чітко визначає свою позицію: «Ми не поділяємо думки, що свідомість є найвищим рівнем розвитку психіки. Це просто такий рівень, який відповідає за конкретні форми і види взаємодії із власною психікою та зовнішнім психічним. Свідомість виражається сукупністю чуттєвих і абстрактних образів, які безпосередньо з'являються перед індивідом у його внутрішньому досвіді перед виконанням тієї чи іншої теоретичної і практичної діяльності, її обґрунтуванні, плануванні, проектуванні та реалізації. Саме свідомість дає можливість індивіду відобразити зовнішнє середовище і свій власний світ у стабільних властивостях й динамічних зв'язках, взаємовідносинах» [5, с. 140-141]. Тому він робить висновок: «...Свідомість є особливою формою психічної діяльності, орієнтованої на відображення й перетворення дійсності. Вона представляє собою таку функцію людської психіки, сутність якої полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому активному відображенні, що здійснюється в символічній формі, й творчому перетворенні зовнішнього світу, його порівнянні з попереднім досвідом, у виділенні людиною себе з навколишнього середовища і здатності стати ніби збоку, тобто аналізувати себе й свою свідомість. Через неї забезпечується попередня побудова дій та передбачення їхніх наслідків, у контролюванні поведінки й керуванні нею, у здатності особистості давати собі раду в оточуючому матеріальному світі, у власному духовному житті» [5, с. 141].

Соціологи вважають, що свідомість – це усвідомлене буття, властивість, яка притаманна суспільно розвинутій людині, це ідеальний аспект цілеспрямованої соціальної життєдіяльності, де поєднувальними ланками виступають «елементи суспільно-історичної практики, котрі дають змогу будувати об'єктивні (загальноприйняті) картини світу» [11, с. 334]. Свідомість також визначається як продукт суспільних відносин.

Якщо згадати попередній розгляд свідомості, то логічно буде припустити, що ці позиції не суперечать одна одній, а є доповнювальними.

Самосвідомість виконує такі функції: 1) самопізнання, 2) самооцінки, 3) саморегуляції.

З філософського погляду, самосвідомість – це усвідомлення, цілісна оцінка особистістю себе самої

в системі універсальних людських відносин, вміння самовизначатися в індивідуальному й суспільному бутті з урахуванням своїх фізичних сил і розумових здібностей, вчинків і дій, інших мотивів і мети, свого ставлення до зовнішнього світу, інших людей і до самого себе [3, с. 211]. При цьому самосвідомість іноді можна сплутати з інстинктами, які можуть брати гору над свідомістю, блокувати її. Але якщо перше поняття пов'язане з духовністю, то друге – більше з психікою людини. Саме неврівноважена психіка найчастіше призводить до негативних проявів інстинктів. У свою чергу, врівноважена психіка має можливість реалізовувати позитивні природні інстинкти, що цілком закономірно.

На думку І. Ільїна, правосвідомість – це особливого роду інстинктивне самопочуття, в якому людина утверджує свою власну духовність і визнає духовність інших людей [17, с. 435].

Проте, на нашу думку, правосвідомість характеризується історичністю, тобто є історичною самосвідомістю, яка найбільш повно відображає буття людини у суспільстві.

Досліджуючи проблему самосвідомості, деякі вчені пропонують поділити її на певні види. З нашої точки зору, поділ на види є неправомірним, не зовсім відповідає дійсності, адже у людини – одна свідомість, одна самосвідомість, що характеризує її як розумну істоту у всіх напрямках. Деталізація цих напрямків не робить людину більш свідомою, вони надають їй лише певного забарвлення, яке прийнято називати феноменом. Так, В. Малахов слушно зазначає, що свідомість людини за своєю природою є цілісною і аж ніяк не може бути подібною на шафу, в якій за алфавітом розставлені окремі теми: «естетика», «міфологія», «мораль», «наука» та ін. Яким би конкретним різновидом духовної діяльності не займалася людина, її реалізує одна й та ж сама свідомість, що засвідчує внутрішню сутність [14, с. 79].

Отже, самосвідомість людини, на наш погляд, слід розглядати у певних (нескінченних) феноменах. До таких феноменів самосвідомості можна віднести: масову, моральну, релігійну, екологічну, естетичну, економічну, правову та ін.

Таким чином, свідомість репрезентує різні виміри людського буття. Вона одночасно виступає як: 1) суб'єктивна реальність; 2) специфічне буття, 3) відображення буття та ідеальна форма здійснення людської діяльності; 4) універсальний спосіб комунікації; 5) генератор та упорядник смислів життєдіяльності; 6) усвідомлюваний рівень психіки.

На наш погляд, саме на такому підґрунті має розвиватися правова свідомість, у тому числі й правників.

На нашу думку, правосвідомість – у її філософському аспекті – виражає аксеологічну, індивідуальну властивість людини осмислити синергетичність буття, зв'язок еволюційного суспільного розвитку із законами природи, а також з іншими процесами духовного життя, з відображенням у них, зокрема, національних інтересів у кожний історичний період.

У зв'язку із правовою інформацією особливе місце у правосвідомості належить аксіологічному аспекту,

що визначає елементи правового ціннісного ставлення людини до дійсності, оцінки правової і неправової дійсності з погляду права, загальнолюдських цінностей, прав людини. Саме ціннісний аспект забезпечує демократичний зміст правосвідомості, визначає суттєву рису правосвідомості – оціночний елемент у правовому ставленні до чинного законодавства, держави, влади до інших людей, суспільства в цілому.

У філософії права правосвідомість визначається по-різному. Так, С. Сливка вважає, що «правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, у яких виявляється ставлення до дійсного чи бажаного права як до справедливого чи несправедливого і до дій людей як до правомірних чи неправомірних» [18, с. 103]. Далі вчений виокремлює деонтологічну правосвідомість, яка проявляється, коли юрист перебуває у надсвідомому стані, коли необхідно приймати складне і відповідальне рішення у критичних, екстремальних випадках. Він вважає деонтологічний різновид правосвідомості проявом інтелекту, правової інформаційної культури та внутрішнього імперативу права [18, с. 106].

Слід зазначити, що в юридичній психології під правосвідомістю, у широкому значенні цього слова, розуміють «весь правовий досвід поведінки особи, групи, суспільства» [6, с. 141]. І тут головну роль відіграє психологічний механізм власне правомірної поведінки (а не мислення), залежність між дефектами індивідуальної правосвідомості і протиправної поведінки.

У філософії права правосвідомість визначається як: «сукупність правових почуттів, уявлень і установок (змістів), що виражають ставлення людей до дійсного права і визначають орієнтацію особистості у сфері правової реальності» [16, с. 127]. Тут визначення правосвідомості (загалом правильне, але неповне) дається через перерахування її структурних елементів.

Визначення правосвідомості у контексті розбудови демократичної правової держави дає Е. Соловйов: «Правосвідомість – це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і в цей момент визначає практичну поведінку людини як громадянина. Це означає, що хоч правової держави ще не існує, але людина починає жити так, начебто правова держава вже існує. Вона зобов'язується виконувати такі настанови (чи хоч би декларувати), які відповідають поняттю народного суверенітету, демократії, природного права, і відмовляється виконувати неправові (тоталітарні, адміністративно-командні) вимоги та настанови» [20, с. 27].

Визначення правосвідомості у зв'язку з дослідженням процесу формування правосвідомості правників дає В. Темченко: «Правосвідомість – це специфічна риса відображення особою закономірностей існування соціальної форми матерії, яка включає інтелектуальні, емоційні та вольові процеси і стани: правові знання, переконання, почуття та вольові установки та ін.» [21, с. 16].

У цих визначеннях переважає, по-перше, гносеологічний підхід дослідження правосвідомості як відображення, по-друге, соціологічний контекст, в яко-

му розглядається правосвідомість як відображення соціальної форми матерії, а також предметний контекст дослідження. Але зміст і сутність правосвідомості не можна звести тільки до вимог природного права чи дотримання норм позитивного права, або ж тільки до відображення соціальної дійсності, а необхідно досліджувати правосвідомість насамперед як феномен буття права, і буття людини у сфері правового поля. У такому розумінні її можна розглядати як ключову категорію філософії права [13].

Проте універсального визначення правосвідомості поки що немає і взагалі не може бути, тому що правосвідомість завжди розглядається у певному теоретико-прикладному контексті, заданою тематикою наукового дослідження чи практичного використання.

Правосвідомість у контексті становлення структури громадянського суспільства, його провідних інститутів визначає М. Ібрагімов як «усвідомлення людьми в процесі їх уособлення і диференціації на верстви, прошарки, класи, групи, необхідності регулювання за допомогою жорстких писаних нормативів взаємозв'язку між ними в системі загального сумісного співжиття» [9, с. 11]. Саме вказані риси і провідні характеристики правосвідомості відповідають процесу структуризації громадянського суспільства, у тому числі українського.

Враховуючи вищезазвані провідні ознаки правосвідомості, можна стверджувати, що вона визначається як категорія філософії права, що відображає ставлення людей до права, правового способу життя в системі правових знань, правових почуттів, переконань, вольових установок.

Розглянемо функції, які виконує правосвідомість. Виходячи з теорії права, основними функціями правосвідомості є пізнавальна, оцінювальна і регулятивна [10, с. 36].

Пізнавальна функція правосвідомості полягає у сприйнятті та осмисленні правових явищ, а значить, – у пізнанні соціально-правового (у т. ч. природно-правового і позитивістського) буття [10, с. 36].

Оцінювальна функція правосвідомості полягає у тому, що на основі правосвідомості відбувається певна оцінка конкретних життєво-правових обставин як юридично значущих [10, с. 37]. В рамках цієї функції правосвідомість формує діяльність суб'єктів права (як законодавців, так і правоспоживачів) з метою вироблення у них соціальної та правової кваліфікації (залежно від соціального та професійного статусу), позиції та уявлення про право, законність, належну (правомірну) поведінку.

Регулятивна функція правосвідомості полягає у здійсненні регулювання взаємовідносин і поведінки через «внутрішньо сформовану в індивіда систему морально-ціннісних орієнтацій, правових установок» [6, с. 38]. Це відбувається на тій основі, що за своєю індивідуальною інформацією про юридичні вимоги і норми створює у нього цілий комплекс соціально-правових психічних реакцій – почуттів, емоцій, переживань, з якими пов'язане виникнення певної стимулюючої або гальмівної (якщо стосується неправомірності) мотивації поведінки у соціумі.

Отож, правосвідомість у процесі правової соціалізації виступає як мотив певного типу поведінки (в ідеалі – правомірної). Пануюча у певному колі соціальна доктрина стає стійкою правопозицією людини упродовж життя, своєрідним стимулом до правомірної поведінки, своєрідним соціально-правовим регулятором, потужним контролером поведінки у соціальному оточенні.

Цей перелік функцій правосвідомості можна доповнити методологічною, ціннісно-орієнтаційною та виховно-освітньою [2, с. 21-23].

Методологічна функція правосвідомості розкривається через розробку методів вивчення правової реальності, вироблення різноманітних інструментальних засобів і способів пошуку та збору інформації про загальні основи соціуму, варіанти його функціонування, мережу взаємовідносин його членів.

Ціннісно-орієнтаційна функція правосвідомості полягає в орієнтації на правові норми як цінності. Її можна розглядати крізь призму «підвищення рівня морального самоконтролю юриста» [18, с. 123], «вироблення власних життєвих установок через набуття соціального досвіду, засвоєння навиків правомірної поведінки тощо» [18, с. 123-124], «професійної культури як результату професіоналізму, розуміння правових явищ, переконання у цінності права, що обумовлено науковою організацією праці, інтелектом юриста, спеціальною правничою мораллю, психологічним та педагогічним вмінням і службовим етикетом» [18, с. 125], а також як «економічний стан суспільства, соціально-побутові умови і соціальну захищеність, значущість релігійних, культурних і моральних цінностей, національний дух права, професійно-етичний кодекс юриста та ін.» [18, с. 125].

У свою чергу, освітньо-виховна функція правосвідомості розгалужується на «виховання належної професійної моралі, системи моральних та морально-правових норм, які регулюють дії та поведінку», «правове виховання, ... що знижує рівень соціального конформізму, сліпого наслідування чужих поглядів, бездумного виконання вказівок «згори» та підвищення інформаційної культури» [18, с. 123-124].

Між правосвідомістю і правом, виходячи із національних інтересів, може виникати конфлікт. На це може мати вплив взаємодія правової та моральної, політичної, естетичної свідомості [4, с. 123]. Тобто йдеться про ті феномени свідомості, які невіддільні від правового феномена і професійної діяльності.

У суспільстві існують також і негативні правові феномени, які негативно впливають на свідомість людини. У результаті такого впливу можливі певні дефекти правосвідомості. В. Головченко, наприклад, зазначає, що витoki деформації правосвідомості слід шукати не лише у минулому, а й у сьогоденні, в політичних прорахунках і в економічному зубожінні [8, с. 76].

Інший дослідник, О. Венгеров, пише, що дефекти правосвідомості – це не лише протиставлення духу і букві закону, доцільності і законності, а і більш глибокі деформації: заперечення правової системи і, навіть, необхідності її як такої, непідкорення конкрет-

ному закону, неповага до правоохоронних органів і т. ін. [7, с. 125].

Здебільшого такі дефекти правосвідомості мають місце внаслідок нігілістичних настроїв, які можуть з'явитися у молодих осіб через викривлену інформацію про життя на Землі, про взаємостосунки між людьми, про матеріальне збагачення тощо.

Таким чином, правовий нігілізм – це, по-перше, характеристика певних, негативних, деформованих сторін правосвідомості, це та ідеологічна і психологічна частина правосвідомості, яка різко критично, негативно ставиться до вимог поваги й дотримання права. По-друге, правовий нігілізм і його антипод – законність – це не лише сфера духовного життя суспільства, сфера правової свідомості. Це ще й характеристика певного реального стану суспільства. Причому правовий нігілізм може досягати таких рівнів, що тягне за собою руйнування правової системи – правотворчих і правозастосовних її елементів. Причини правового нігілізму – найрізноманітніші. Від цілком обґрунтованих протестів проти тих чи інших законів до штучно створеного неприйняття права взагалі, як непотрібного соціального інституту [7, с. 126].

Виходячи з цього, можна визначити механізм дії правосвідомості правника. Зокрема, С. Алексєєв вважає, що механізм дії правосвідомості стосується чисто духовної сфери. Правосвідомість «спрацює» через загальну правову оцінку соціальних фактів, через судження про їх відповідність ідеї правового і законного почуття права і законності та через волюву спрямованість поведінки людей, що впливає з цього [1, с. 265-266].

Стосовно нормативності правосвідомості С. Алексєєв зауважує, що вона інша, ніж нормативність права як інституційного утворення. У такому разі перед нами не загальні, загальнообов'язкові, формально визначені правила поведінки, а лише усвідомлення обов'язковості юридичних норм, ідея законності й разом з цим – критерії правильності, соціальної справедливості поведінки чи фактів, тобто та нормативність, яка в основному властива вираженому через правосвідомість особливому неюридичному явищу – природному праву [1, с. 266]. Тобто правосвідомість діє у межах природного права, норми якого є абсолютними, взірцем для курсанта. Правосвідомість у межах позитивного права має обмежений характер і діє лише в окремих випадках, зокрема при кваліфікації правопорушення.

Таким чином, на основі вищевикладених теоретичних положень правосвідомості можна зробити висновок про те, що до неї в якості складових входять різні структурні компоненти різних рівнів. Так, з аналізу видно, що до неї за змістом належать духовні, ментальні, моральні, ціннісно-правові, естетичні, психологічні, соціопсихічні та інші компоненти. Оскільки філософія права (як і вся філософія) розглядає свідомість у широкому змісті, то в ній необхідно також виділити, крім власне свідомого рівня, ще і несвідомий, підсвідомий і надсвідомий. Також індивідуальна правосвідомість громадянина, у тому

числі й сучасного правника, включає свідомість як усвідомлення права, котре регулює державне й суспільне життя, і як самосвідомість, тобто здатність усвідомлювати свої потреби та інтереси в праві, своє «Я» та свої цілі у правовому контексті.

Правосвідомість – це правоорієнтована своєрідна репрезентація людини своїх стосунків із суспільством, державою, її органами та окремими громадянами. Це також репрезентація знань, навичок і вмінь правомірної поведінки. Разом з цим це репрезентація набутого досвіду, в тому числі у процесі практичної діяльності.

Отже, дослідники у різному контексті до правосвідомості включають і правові, і моральні, і психо-

логічні, а також релігійні аспекти, сукупність ідей, поглядів, уявлень, почуттів, правомірні чи неправомірні дії, правовий досвід поведінки особи, групи, суспільства, ставлення тощо. Але на основі попереднього аналізу ми з'ясували, що правосвідомість – це інтегроване утворення, яке сформувалося внаслідок індивідуального духовного, соціального, психологічного та особистісного.

Висновки. На цій основі ми пропонуємо визначення правосвідомості правників як інтегрованого духовносоціопсихічного утворення особистості, в основі якого лежать правові норми як спонукальні сили дій, вчинків і поведінки в цілому відповідно до їх змісту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования. – М.: Статут, 1999. – 712 с.
2. Бачинін В., Панов М. Філософія права: підручник. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. – 472 с.
3. Береза Р. Формування національної самосвідомості студентів як педагогічна проблема // Педагогіка і психологія професійної освіти. Науково-методичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 210-215.
4. Бочковський О. Вступ до націології. – К.: Генеза, 1998. – 144 с.
5. Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посібник для студентів психол. і педагог. спеціальностей. – Львів: Вид-во «Край», 2005. – 752 с.
6. Васильев В.Л. Юридическая психология: учебник / 5-е изд., доп. и перераб. – СПб.: Питер, 2002. – 656 с.
7. Венгеров А.Б. Теория государства и права: Ч. 2. Теория права. – Т. 2. – М.: Юрист, 1997. – 152 с.
8. Головченко В.В. Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості // Правова держава. Щорічник наукових праць. – Вип. 5. – К.: Наукова думка. – 1994. – С. 76-82.
9. Ибрагимов М.М., Куличенко В.В., Съедин Б.Г. Профессиональная этика и эстетическая культура сотрудников органов внутренних дел: учеб. пособие. – К., 1990. – 304 с.
10. Иконникова Г.И., Ляшенко В.П. Основы философии права. – М.: ИНФРА-М, Изд-во «Весь Мир», 2001. – 256 с.
11. Кондаков И. Психология. Иллюстрированный словарь. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 512 с.
12. Краткая философская энциклопедия. – М.: Прогрес; Энциклопедия, 1994. – 576 с.
13. Мазур Л., Мартин П. Філософія життя й ідеологія українського національного тіловиховання // Традиції фізичної культури в Україні: зб. наук. статей / За заг. ред. С.В. Кириленко, В.А. Старкова, А.В. Цьося – К.: ІЗМН, 1997. – С. 199-208.
14. Малахов В.А. Этика: Курс лекций. – К.: Либідь, 1996. – 304 с.
15. Нестеренко В.Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навч. посібник для студентів вищих учбових закладів. – К.: Абрис, 1995. – 336 с.
16. Про державну програму боротьби із злочинністю: Постанова Верховної Ради України від 25 червня 1993 року // Офіційний сайт Відомостей Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://www.portal.rada.gov.ua>.
17. Русская философия права (онтология) / Составители: А.П. Альбов, Д.В. Масленников, М.В. Сальников. – СПб.: Алетея, 1992. – 438 с.
18. Сливка С. Правова деонтологія. – К.: Атіка, 2003. – 320 с.
19. Сливка С. Природне та надприродне право: У 3-х ч. – Ч. 1. Природне право: історико-філософський погляд. – К.: Атіка, 2005. – 224 с.
20. Соловійов В.С. Намордник для Левіафана (про першопочатковий та вічний сенс суворо правової норми) // Політична думка. – 1999. – № 1-2. – С. 120-139.
21. Темченко В.І. Формування професійної правосвідомості співробітників міліції (проблеми теорії і практики). – К.: НАВСУ, ДС «Авангард», 2001. – 188 с.
22. Шишко В.В. Філософія права: культурологічний аспект // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Львів, 2000. – № 1. – С. 149-153.